

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТАКТООЧ СӨЗ ТҮРКҮМҮ КАТАРЫ
С.А.ДАВЛЕТОВДУН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ**

“Морфологиянын азыркы мезгилге чейин талаш туудуруп, толук чечилбеген маселеси болуп түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрү жөнүндөгү маселе эсептелет”, – деп жазат өзүнүн “Историко-типологическая морфология тюркских языков” аттуу китебинде Н.А.Баскаков (Баскаков 1979, 40). Мындай жагдайга алып келген себептердин бирин ал түркологияда окумуштуулар түрк тилдеринин грамматикасын изилдегенде орус грамматисттеринин эбак калыптанган көз караштарын сын көз менен карабастан колдонгондугунан көрөт. “...орус грамматисттеринин илимий академиялык грамматикаларда канонго айланган салттуу ойлору түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүн классификациялоо практикасына алынып келгенде, алардын [сөз түркүмдөрүнүн] чыныгы өз ара катышынан алыс, өтө кемчиликтүү жана карама-каршылыктуу болуп чыгат”, – дейт окумуштуу (ошол эле жерде 1979, 44). Н.А.Баскаковдун ою боюнча, бул азыркы түрк тилдеринин грамматикаларында кездешкен, негизи туура эмес болгон жоболордун пайда болушуна алып келген (ошол эле жерде).

Кыргыз тили грамматикасынын өткөн кылымдан баштап, бүгүнкү күнгө чейин кандай иштелип келгендигин карап көрсөк, анда тил курамындагы сөз түркүмдөрүнүн ичинен тактоочтун изилдениш тарыхы өзгөчө кыйын болгондугун көрөбүз. И. Абдувалиевдин “Кыргыз тилинин морфологиясы” окуу китебинде жазылгандай, “тактоочтордун өз алдынча сөз түркүмүн түзөрү түркология илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде да, узак мезгилдер бою шектүү каралып келген. Кээ бир окумуштуулар аларды өз алдынча сөздөр тобу, сөз түркүмүн түзөт дешсе, кээ бирлери тактооч сөздөрдүн бир бөлүгүн сын атоочторго, бир бөлүгүн зат атоочторго ыйгарып келишкен. Тактооч сөз түркүмү тууралуу маселе ойго да келген эмес” (Абдувалиев 2008, 223).

Бирас, өткөн кылымдын 40-жылына чейин кыргыз тил илиминде тактооч маселеси чечилмек турсун, көтөрүлгөн да эмес. Азыркы кыргыз тил илиминин башатында турган К. Тыныстанов да өзүнүн 1934-жылы чыккан “Кыргыз тилинин морфологиясы” эмгегинде тактооч аттуу сөз түркүмүн бөлүп караган эмес. Тактооч маселесинин чечилиши өтө татаал экендигин, көп учурда тактоочторду башка сөз түркүмдөрүнөн ажыратыш кыйын болгондугун өз кезегинде И.А.Батманов да белгилеген болчу.

Кайра эле Н.А.Баскаковдун оюн улап кетсек, тактоочтун изилденишине байланыштуу кыйынчылыктар бир гана кыргыз тили үчүн эмес, бардык түрк тилдери үчүн мүнөздүү. Мисалы, кумык тилчиси Гасайнаева Э.З. мындай деген ойду айтат: “Башка түрк тилдериндегидей эле, кумык тилиндеги тактоочтун айрыкча өзгөчөлүгү болуп анын грамматикалык жактан сын атоочтордон жана жарым-жартылай зат атоочтордон так ажыратылбагандыгы эсептелет, бир катар учурларда мындай сөздөр бир эле мезгилде сын атооч катары да, тактооч катары да, зат атооч катары да кабыл алынат. ...тактоочтун системасы грамматикалык жана лексика-семантикалык жактан өтө ар түрдүү болуп, тактоочту теориялык өңүттөн изилдөө көйгөйлүү жана татаал болуп саналат” (Гасайнаева 2002, 6-7).

Бирок маселенин татаалдыгына карабастан, кыркынчы жылдардын аягы – элүүнчү жылдары кыргыз тилиндеги тактоочтор акыры кылдат изилдөөгө алынып, маселе чечиле баштайт. “Кыргыз тилинде тактооч сөздөрдүн өзүнчө сөз түркүмү катары өз ордун алуусу тууралуу алгачкы ой белгилүү тилчи С. Кудайбергеновго таандык, – деп айтылат жогоруда эскертилген окуу китебинде. – Атайы илимий изилдөө иштерин алып барып,

тактоочтордун башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айрымачылыктарын ачып, кыргыз тилинде өз алдынча сөз түркүмү боло аларлыгын далилдөөнү С.А.Давлетов жүзөгө ашырган” (Абдувалиев 2008, 224).

С.А.Давлетовдун адегенде 1956-жылы жакталган “Наречие в современном кыргызском языке” аттуу кандидаттык диссертациясы, анан, 1960-жылы чыккан “Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор” монографиясы кыргыз тилиндеги тактоочту өзүнчө сөз түркүмү катары терең, ар тараптуу изилдөөгө алган, анын семантикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрүн сыпаттаган, кыргыз тилиндеги толук кандуу сөз түркүмү катары каралууга толук негизи бар экендигин тастыктаган алгачкы чоң эмгек болду (Давлетов 2010).

Жогоруда эскертилген морфология окуу китебиндеги пикирден айырмаланып, С.А.Давлетовдун эмгегинде тактоочту өз бетинче караган биринчи окумуштуу катары И.А.Батмановдун аты аталат. Адеп 1940-жылы чыккан “Грамматика киргизского языка” китебинде И.А.Батманов тактоочко өзүнчө бир бөлүмдү арнап, 1955-жылы чыккан “Части речи в киргизском языке” макаласында кандай сөздөр тактоочко кирерин бир канча тактаган (Давлетов 2010, 23). Бул эмгектерде кыргыз тилиндеги тактоочтун сын атоочко, зат атоочко жана этишке болгон жакындыгы каралып, тактоочтордун өз алдынча мааниге ээ болбой, сүйлөмдө мүчөлүк милдет аткарбаган тактоочтор жана ошондой милдетке ээ болгон тактоочтор болуп эки топко бөлүнгөнү айтылган. Бирок бул окумуштуунун иликтөөсүндө тактоочтор менен ага жакындашкан сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы чек али так коюлбаган.

С.А.Давлетовдун тактооч маселесинин чечилишине кошкон салымын, анын тактоочко байланыштуу концепциясы мурдагы көз караштардан эмнеси менен айырмаланып, кандай бөтөнчөлүктөргө ээ болгонун туура баамдаш үчүн, жалпы эле *сөз түркүмү* категориясына кайрылып, окумуштуунун ага болгон көз карашына токтолгон зарыл.

Жогоруда эскертилген “Историко-типологическая морфология тюркских языков” китебинде Н.А.Баскаков мындай деп жазат: “Сөз түркүмдөрү жөнүндөгү маселе А.К.Боровковдун жана И.А.Батмановдун атайын изилдөөлөрүндө бир аз башкача баяндалган, алар сөз түркүмдөрүн семантикалык, функциялык жана формалдык категория катары негизинен туура карашат... Бул окумуштуулардын жетишкендиги болуп алар ушул классификацияны негиздешкендиги, ошондой эле сөздүн семантикасын, т.а., сөздүн лексикалык жагын, сөздүн тилдин сөздүк корунун бирдиги катары турпатын гана эмес, анын функциясын, т.а., сөздүн сүйлөм ичинде жүзөгө ашкан грамматикалык жагын да эсеп алуу зарылчылыгын белгилешкендиги эсептелет” (Баскаков 1979, 41). И.А.Батмановдун бул көз караштары ошол эле биз эскерткен “Части речи в киргизском языке” макаласында чагылдырылган.

А.К.Боровков менен И.А.Батмановдон айырмаланып, Н.А.Баскаков өзү сөз түркүмдөрүн бөлүп кароонун, классификациялоонун чен-өлчөмдөрүн, негизинен, экиге бөлөт: семантикалык (маанилик) жана функционалдык (грамматикалык). “...Ошондон улам, сөз түркүмдөрүнүн, бул учурда түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрдүн классификациясы, – дейт Н.А.Баскаков, – эки чендүү, тактап айтканда, эки негизги координатада – горизонталдык-семантикалык жана вертикалдык-функциялык координатада чечилген болууга тийиш” (Баскаков 1979, 47).

1980-жылы С.Кудайбергенов менен чогуу чыгарган “Азыркы кыргыз тили. Морфология” китебинин өзү жазган бөлүмдөрүнүн биринде С.А.Давлетов, И.А.Батмановдун идеясын улантып, грамматиканын борбордук түшүнктөрүнүн бири болгон, сөздөрдү тилдеги табиятынын ар түрдүүлүгүнө ылайык чоң топторго бөлгөн сөз түркүмдөрүн классификациялоонун үч негизги принцибин: семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик принциптерди белгилеген (Давлетов, Кудайбергенов

1980, 38-39).

Сөз түркүмдөрүнүн семантикасы сөздөрдүн жеке ар бирине таандык болгон лексикалык маанисине эмес, сөздөрдүн ошол жеке маанилерин, функционалдык касиеттерин жалпылаштырган категориялык–грамматикалык маанилерине байланыштуу. Мисалы, *оку* жана *окуучу* деген сөздөр лексикалык маанилери өтө жакын болгонуна карабастан, бири кыймыл-аракетти, экинчиси ошол кыймыл-аракетти аткарган кишини билдирген үчүн эки башка сөз түркүмүнө таандык. Ошол эле учурда *окуучу* жана *үй* деген сөздөр лексикалык мааниси боюнча бири-бирине дегеле байланышы жок болуп туруп, экөө тең заттык мааниге ээ болуп, бир сөз түркүмү – *зат атоочко* кирет. Категориялык маанидеги айырмачылыктар тигил же бул сөз түркүмүнө кирген сөздөрдүн формалдык айырмачылыктарына да алып келип, алар сөз түркүмүнүн сырткы белгилери болуп калат. “Бул бөтөнчөлүктөрдү билмейинче, сөз түркүмдөрүнүн табиятын да толук билүү мүмкүн болбой, дагы эки (морфологиялык жана синтаксистик) принцип иштелип чыккан” (Давлетов, Кудайбергенов 1980, 39) Демек, ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө гана мүнөздүү түзүлүш өзгөчөлүктөрү, сүйлөмдө алган орду менен аткарган милдетинде айрыкчалыгы болот.

Ошондон улам төмөнкүдөй аныктама келип чыгат: “сөздөрдүн категориялык жана функционалдык маанилериндеги, өздөрүнө мүнөздүү грамматикалык категорияларындагы, синтаксистик табияты менен жасалыштарындагы бөтөнчөлүктөрүнө ылайык бөлүштүрүлгөн чоң-чоң топтору (класстары) сөз түркүмдөрү деп аталат” (ошол эле жерде).

Демек, өзүнчө сөз түркүмү укугуна ээ болуш үчүн тактоочтор жогоруда аталган чен-өлчөмдөргө жооп берүүгө тийиш. Сөз түркүмүн бир гана ченемдин негизинде бөлүп чыгарууга болбойт.

Кыргыз тилиндеги тактоочтордун сөз түркүмү катары өзгөчөлүктөрүн өз алдынча изилдөөгө алардан мурун, С.А.Давлетов мурунку окумуштуулардын эмгектеринде ушул предметке байланыштуу айтылган ойлорду талдоого алат.

1949-жылы С.Кудайбергеновдун “Тактооч жөнүндө” макаласы жарык көргөн (Кудайбергенов 1949). С.Кудайбергеновдун дал ошол макаласында кыргыз тилиндеги тактоочтун аныктамасы берилип, анын жасалыш жолдору көрсөтүлгөн. Бирок аталган макалада “тактоочтун синтаксистик жагынан болгон мүнөздөмөсү дээрлик көрсөтүлбөгөн жана башка сөз түркүмдөрүнөн так ажыратылып берилбеген” (Давлетов 2010, 23). Башкача айтканда, тактоочту сөз түркүмү катары бөлүп кароодо С. Кудайбергенов жогоруда көрсөтүлгөн үч классификациялык принциптин экөөнө гана таянган. Ошондон улам тактоочтордун катарына кызматчы атоочтор, модалдык сөздөр (*албетте, арийне*), сын атоочтор (*жакшы, жаман*) жана айрым ат атоочтор (*баары, бүт*) кирип кеткен (ошол эле жерде).

Тактоочтун дагы бир аныктамасы К.Бакеевдин “Кыргыз тилинин грамматикасы, I бөлүк. Фонетика жана морфология” китебинде (1950-ж.) берилген: “Иштин ал-жайын, анын кандай шартта өтүп жаткандыгын, мезгилин, ордун көрсөтүүчү сөз түркүмүн тактооч дейбиз” (Давлетов 2010, 24). “Тактоочко берилген бул аныктама, – деп жазат С.А.Давлетов, – лексика-семантикалык өзгөчөлүккө негизделип, грамматикалык өзгөчөлүктү көрсөтө албай калган” (ошол эле жерде). К.Бакеевдин эмгегинде тактоочтордун синтаксистик өзгөчөлүктөрү да туура сыпатталбай калган. Анда мындай деп жазылган: “Тактоочтор этиштерге байланышып, аракеттин белгисин, кайсы абалда аткарылышын, же анын мезгилин, же ордун билдирет”. С.А.Давлетовдун пикиринде, мындай сыпаттама “этиш сөздөр менен айкалыша айтылуучу башка сөз түркүмдөрүнөн тактоочтун кандайча айырмалана тургандыгын көрсөтө албайт, тактоочко мүнөздүү болгон башка өзгөчөлүктөр менен байланышкан эмес”, анткени “бул учурда синтаксистик категория морфологиялык категория бирдей деген пикир пайда болуп, алардын

арасындагы айырма жокко чыгарылат”, башкача айтканда, “сүйлөм ичинде бышыктоочтук милдетти аткарган сөздөрдүн баары тактооч болуп саналат да, тактоочтун бардыгы дайыма бышыктоочтук милдетти аткарат” деген түшүнүк келип чыгат (Давлетов 2010, 24).

С.А.Давлетов кароого алган дагы бир грамматикада – Ы.Жакыповдун, С.Турусбековдун, Д.Майрыковдун “Кыргыз тилинин грамматикасы, I бөлүк” китебинде (1955-ж.) тактооч төмөнкүдөй аныкталган: “Кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, мезгилин, ордун, себепин жана тактоочтордун өзүлөрүнүн белгилерин көрсөтүп турган сөздүн түркүмүн тактоочтор дейбиз”. С.А.Давлетовдун калыс пикири боюнча, бул аныктамада да тактоочтордун морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн эмес, ал лексикалык-семантикалык ченемдердин негизинде гана берилип калган (Давлетов 2010, 26).

Өзүнө чейинки изилдөөлөрдү кылдат иликтеп чыгып, С.А. Давлетов мындай деп жазат: “Ошентип, кыргыз тил илиминдеги тактооч жөнүндө айтылган пикирлерди төмөнкүдөй корутундулоого болот: а) тактоочтун кыргыз тилинде өз алдынча сөз түркүмү боло ала тургандыгы көрсөтүлгөн; б) тактоочтун маани жактан болгон негизги топтору белгиленген; в) тактоочтун башка сөз түркүмүнөн болгон айырмасы жана анын толук картинасы берилбеген; г) анын синтаксистик мүнөздөмөсү дээрлик көрсөтүлбөй калган” (ошол эле жерде).

Кыргыз тилиндеги тактооч маселесин чечүүдөгү орчундуу кемчиликтер, бир чети, тактоочтордун татаал табияты менен себептелсе, бир чети, изилдөөчүлөрдүн жалпы эле сөз түркүмдөрүн ажыратып кароодогу чен-өлчөмдөрдү толук колдонбогондугу менен шартталганын түшүнүп, С.А.Давлетов бул маселени иштеп чыгууга жаңыча, комплекстүү мамиле жасап киришет.

Эң алды С.А.Давлетов өзүнүн диссертациясында да, монографиясында да тактоочтун семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүн өзүнчө-өзүнчө баптарга бөлүп карап, анын аталган деңгээлдердеги башка сөз түркүмдөрү менен болгон окшоштуктарын жана айырмачылыктарын тыкандык менен иликтеп, кылдат талдап чыгат.

“Тил илиминде тактооч башка сөз түркүмдөрүнүн эсебинен байып, өнүгүп келе жаткан грамматикалык категория катарында каралат. Бул пикир кыргыз тилинин фактылары менен да кубатталат. Ошондуктан тактоочтун башка сөз түркүмү менен болгон байланышына жана алардан кандай белгилер менен айырмалана тургандыгына токтолуу зарыл,” – деп жазат С.А. Давлетов (Давлетов 2010, 26).

Кыргыз тилиндеги тактоочту сөз түркүмү катары иликтөөсүн С.А. Давлетов, биринчиден, өзү белгилеген үч чен-өлчөм боюнча, экинчиден, ага ошол аспектилердин кайсы биринде жакындашып кеткен сөз түркүмдөрү менен салыштыруу аркылуу жүргүзүзөт. Изилдөө учурунда кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы окшоштуктар менен айырмачылыктарды талдоодо окумуштуу аларды орус тилинин грамматикасындагы сөз түркүмдөрүнүн бөлүштүрүлүшүнө салыштырат. Бирок ал муну эки башка тилдеги кубулуштарды бирдей кароо, орус грамматикасынын ыкмаларын кыргыз тилине карата колдонуу үчүн эмес, кайра алар бири-бирине дал келбегендигин, ал тургай орус грамматикасындагы чен-өлчөмдөр кыргыз тилине алгылыктуу болбой калган учурлар бар экендигин, кыргыз тилиндеги тактоочторду орус тилиндегилер менен бирдей сыпаттоого болбой тургандыгын көрсөтөт.

Биз буга чейин сөз козгой кеткен китебинде Н.А. Баскаков түрк тилдеринде чындыгында эле сын атооч, зат атооч жана тактооч сөз түркүмдөрү көп жагынан бири-бирине жакындашып кеткендигин белгилеп, керек болсо, кыймыл атоочту, атоочтукту жана чакчылды этиштин формалары катары караган сыяктуу, сын атоочту, зат атоочту жана тактоочту бир предметтик-сыпаттык атооч сөз түркүмүнө бириктирип, анын ар

башка формалары катары кароого болот деген ойду айтат (Баскаков 1979, 45-46).

С.А. Давлетов мындай жалпылоодон алыс. Ал жогоруда аталган сөз түркүмдөрүн өз ара салыштыруу аркылуу тактоочтун сөз түркүмдүк өзгөчөлүктөрүн аныктап табуу аракетин жасайт.

Адегенде тактоочтор аларга семантикалык жактан эң жакын келген сын атоочторго салыштырылып каралат. С.А. Давлетов аталган эки сөз түркүмүнүн ортосундагы төмөнкүдөй окшоштуктарды атайт. Биринчиден, сын атооч да, тактооч да кеп тизмегинде башка сөздөрдү сыпатоо касиетине ээ. Бул жагынан сапаттык сын атоочтор менен сын-сыпат тактоочтор бири-бирине жакындашат: *акылдуу* (кандай?) *кеп* – *ыкчам* (кандай?) *иштөө*. Экинчиден, сын атоочторго окшоп, сын-сыпат тактоочтор да салыштырма жана күчөтмө даражада турушу мүмкүн: *алысыраак туруу*, *өтө тез чуркоо*.

Бирок сын атоочтор менен тактоочтордун ортосунда орчундуу айырмачылыктар бар. С.А. Давлетов алардын арасына төмөнкүлөрдү кошот:

1. Сын атооч жөндөмөлөр системасы аркылуу өзгөрбөгөн, таандык аффикстерди кабыл албаган категория болсо, тактооч уңгуга катып калган жөндөмө аффикстерине ээ болгон (*бирге жашоо*), кай бирде анын морфологиялык түзүлүшүнөн таандык аффикстер (*убагында келүү*) менен көптүктү көрсөтүүчү аффикстерди (*баатырларча күрөшүү*) да табууга мүмкүн болгон грамматикалык категория болуп саналат.

2. Сын атооч менен тактоочтун ар биринин өз алдынча сөз жасоочу аффикстери бар. Тактоочтук аффикстердин катарына *-ча* (*адамча*), *-лап* (*эртелен*), *-лата* (*акчалата*) ж.б. кирет.

3. Синтаксистик жагынан алганда, сүйлөмдө сын атооч көбүнчө аныктоочтук милдетти аткаарса, тактооч көбүнесе бышыктооч болот.

4. Сын атоочтор заттын белгисин билдирсе, тактоочтор кыймыл-аракеттин же башка бир белгинин белгисин көрсөтөт: *олбурлуу жигит* (*олбурлуу* – сын атооч) – *жакшылап эстөө* (*жакшылап* – тактооч) (Давлетов 2010, 26-28).

Сын атооч менен тактоочтун айырмасы орус жана кыргыз тилдеринде бирдей эмес. Мисалы, орус тилинде тактоочтун бышыктоочтук милдетти, сын атоочтун аныктоочтук милдетти аткаарышы алардын ортосундагы абсолюттук айырмачылык болуп эсептелсе, кыргыз тилинде айрым учурларда тактооч аныктоочтук милдетти аткаарып калышы мүмкүн: *аскерче кийим кийинген*. Мындагы *аскерче* деген сөздүн тактооч болгондугу анын *-ча* мүчөсүнүн жардамы менен жасалгандыгы менен аныкталат (ошол эле жерде, 27).

Тарыхый жактан алганда, тактоочтордун бир даары зат атоочтор менен байланыштуу болуп чыгат. Мындай тактоочтор узак мезгилдин ичинде акырындык менен зат атоочтон тактоочко айланган. Мисалы, *кеч* (*кеч келүү*), *жазында*, *күндүз*, *бетме-бет*, *колмо-кол*. Көңүл коюп караганда, мындай тактоочтордун кээ биринде уңгуга катып калган жөндөмө мүчөлөрү бар болгондугу көрүнүп турат. Башкалары уңгунун кайталанышы аркылуу тактоочко айланган (*жүзмө-жүз*). Бул тактоочторду зат атоочтордон морфологиялык жол менен ажыратуу кыйын, анткени өз алдынча турганда мындай сөздөрдүн кайсы сөз түркүмү болгонун айта албайсың. Ошондо жардамга алардын сүйлөм тизмегиндеги грамматикалык мааниси келет. Мисалы, “*Анын күчкө толуп турганын көрдүк*” жана “*Мен аны күчкө макул дедирдим*” деген сүйлөмдөрдүн экөөндө тең *күчкө* деген сөз бар. Бирок биринчи сүйлөмдө ал заттык мааниге ээ болуп, толуктоочтук милдетти аткаарса, экинчи сүйлөмдө кыймыл-аракеттин мүнөзүн билдирип, бышыктоочтун милдетин аткаарды. Демек, биринчи учурдагы *күчкө* – зат атооч, ал эми экинчи учурдагысы – тактооч. (Давлетов 2010, 28-29)

Тарыхтын жүрүшүндө акырындык менен тактоочко өтүп кеткен ат атоочтор да бар. Алардын ичинен, мисалы, *кайда*, *кайдан*, *качан* деген сыяктуу сөздөрдү келтирсе болот. Айрым башка түрколог тилчилерден айырмаланып, Н.К. Дмитриевдин пикирин жактап, С.А. Давлетов бул сөздөрдү ат атооч катары эмес, тактооч катары карайт, анткени алар сурама ат атоочтордон айырмаланып, заттын ордуна колдонулбайт, жөнделбөй жана

бирде жекелик, бирде көптүк формада колдонулбайт. Алардагы жөндөмө мүчөлөрү катып калып, өзгөрбөйт (ошол эле жерде, 30).

Тактоочтордун арасында сан атоочтон ажырап чыккандары бар, бирок алардын саны өтө аз (ошол эле жерде, 31).

“Мына ошентип, – деп жазат С.А. Давлетов, – тактоочтор пайда болушу жагынан негизги сөз түркүмдөрү менен тектеш келет да, морфологиялык жагынан өзгөрүлбөстүгү, бир катарынын уңгуга катып калган жөндөмө аффикстерге ээ болушу, же мейкиндик жөндөмөлөрүнүн формасында турушу, өзүнө тиешелүү сөз жасоочу аффикстеринин болушу (жасалышы жагынан айырмасы), синтаксистик жагынан көбүнчө этиш (же уңгусу этиштен болгон) сөздөр менен айкалышып, бышыктоочтук милдетти аткарышы аркылуу башка сөз түркүмдөрүнөн грамматикалык жактан айырмаланып турат” (ошол эле жерде).

Ошону менен катар С.А. Давлетов кыргыз тилиндеги кээ бир тактоочтор сүйлөм ичинде аткарган милдетине, лексика-семантикалык маанисине карата башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн касиетине ээ болуп калган же башка сөз түркүмүнө өтүп кеткен учурларды да талдоого алат.

Алардын биринчиси кыргыз тилиндеги бир катар тактоочтор жандоочтук мааниде колдонулуп, өзү менен грамматикалык жагынан байланыштуу айтылган мурунку сөздү башкарып, анын белгилүү жөндөмө турушун талап кылганда пайда болот. Мындай сөздөрдүн катарына *ары, бери, илгери, кийин* сыяктуу сөздөр кирет. Мисалы, *Андан кийин мен ал жөнүндө эч нерсе укканым жок.*

И.А.Батмановдун көз карашына кошулуп, С.А.Давлетов мындай сөздөрдү жандоочтук мааниде колдонулган тактоочтор, же жандоочтук тактоочтор атайт. Мындай сөздөр жандоочко өтө баштаган, бирок толугу менен өтүп кете элек. Жандоочтук тактооч болуп калган тактоочтор (а) өз алдынча туруп, өзүнчө суроого жооп берүү касиетинен ажырайт, (б) алдында турган сөз менен бирге бир синтаксистик милдетти аткарат, (в) ошол сөздү милдеттүү түрдө башкарат (Давлетов 2010, 31-33).

Тактооч башка сөз түркүмүнө өткөн экинчи учур – анын байламта катары колдонулуп калгандыгы. Жандоочтук тактоочторго окшоп, байламтанын милдетин аткарып калган тактоочтор да өз алдынча суроого жооп берүү касиетинен ажырап, сүйлөмдү сүйлөм менен же сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн бири-бири менен байланыштырып калат. Мисалы, *Мындай милдет ары кыйын, ары ардактуу* деген сүйлөмдө *ары* деген сөз байламталык милдетти аткарат.

Илимий изилдөөсүнүн натыйжасында С.А. Давлетовдун сөз түркүмү катары тактоочтун ар тараптуу төмөнкүдөй аныктамасын берет: “Кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жактан дээрлик өзгөрбөгөн, көбүнчө этиштер менен айкалышып, сүйлөмдө бышыктоочтук милдетти аткарган сөздөр тактоочтор деп аталат” (Давлетов 1964, 175).

Ошентип, С.А.Давлетов кыргыз тилиндеги тактоочтун аны башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап, бөлүп турган төмөнкүдөй өзгөчө сапаттарын белгилейт:

а) кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын (ордун, мезгилин, себеп менен максатын, сан-өлчөмүн, сын-сыпатын) билгизип, маани жактан абстракттуу келет;

б) морфологиялык жактан (жөндөмө, сан, чак, жак категориялары боюнча) дээрлик өзгөрбөйт (айрымдары гана бирин-экин жөндөмөлөрдүн, даража категориясынын формаларында тура алат): *анда-мында, эң тез, өтө бат* ж.б.;

в) тактоочтордун өзүнө тиешелүү жасалыш бөтөнчөлүктөрү (өзүнө таандык сөз жасоо мүчөлөрү) бар;

г) синтаксистик жактан басымдуу түрдө этиштер менен айкашып, сүйлөм тизмегинде бышыктоочтук милдетти аткарат;

д) көпчүлүк тактоочтор тарыхый жагынан башка сөз түркүмдөрү менен байланыштуу болгондуктан, алар менен салыштырмалуу катышты түзүп турат. (Давлетов 1980, 195-196).

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап келсек, С.А.Давлетовдун изилдөөлөрүндө кыргыз тилиндеги тактооч акыры өзүнчө сөз түркүмү катары ар тараптуу, толук кандуу мүнөздөмө-сыпаттоого ээ болуп, анын башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырма-

өзгөчөлүктөрү биринчи жолу сөз түркүмү грамматикалык категориясынын талап кылынган үч чен-өлчөмүн тең эсепке алуу менен талданып чыккан. Эгерде буга чейин тактоочтор менен башка сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы чек айкын чийилбеген бойдон калып келсе, С.А. Давлетов өз эмгектеринде аларды бири-биринен бир кыйла так ажыратууга жетише алган.

Албетте, кыргыз тил илиминде да, жалпы жонунан түркологияда да тактоочтун татаал маселелери толугу менен чечилип бүтү деп айтканга болбойт. Дагы деле жалпы жонунан түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүнө, анын ичинде тактоочторго байланыштуу айрым суроолор, талаш маселелер жок эмес. Ошентсе да, С.А. Давлетовдун биз карап чыккан маселенин иликтенип-чечилишине кошкон чоң салымынын аркасы менен азыркы мезгилде кыргыз тил илиминде тактооч сөз түркүмү өзүнүн татыктуу ордун алып турат. Анын таамай айткан ойлору, берген сыпаттамалары күнү бүгүнкүгө чейин кыргыз грамматикалары менен тил боюнча окуу китептеринде дээрлик ошол бойдон берилип жүрөт.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. –Бишкек, 2008.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. -Москва: Наука. 1979.
3. Гасайнаева Э.З. Наречие в кумыкском языке: Автореферат кандидатской диссертации. -Махачкала. 2002.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Фрунзе: Мектеп. 1980.
5. Давлетов С.А. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери. 1-китеп: Илимий-теориялык, окуу-методикалык эмгектер. - Каракол, 2010. 23-95-б.б.
6. Давлетов С.А. Тактооч. Кыргыз тилинин грамматикасы (морфология). Фрунзе: Кыргыз мамлекеттик окуу-педагогика басмасы. 1968. 173-185-б.б.
7. Кудайбергенов С. Тактооч жөнүндө. //Мугалимдерге жардам, 1949, № 11, 32-39-б.б.